

УДК 378.14+373.31
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/23.166293>

Ірина КАЗАНЖИ,
orcid.org/0000-0003-3924-9711
доктор філософії в галузі освіти, доцент,
доцент кафедри початкової освіти
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського
(Миколаїв, Україна) kazanzhy.bogdana@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА У ПОБУДОВІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ ТРАЄКТОРІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена актуальній проблемі реформування освіти в Україні, зроблено спробу систематизувати шляхи підготовки майбутніх фахівців початкової школи до побудови індивідуальної освітньої траєкторії дитини засобами педагогіки партнерства. Запропоновано поради майбутньому вчителю Нової української школи щодо встановлення партнерських стосунків «учитель – батьки – учні» у визначенні персонального шляху у набутті освіти дитиною. У статті окреслено вміння, необхідні для побудови індивідуальної освітньої траєкторії, описано переваги використання змішаного типу навчання пізнавальної діяльності здобувачів освіти.

Ключові слова: індивідуальна освітня траєкторія, педагогіка партнерства, партнерські стосунки, світогляд дитини, самореалізація, освітній процес.

Iryna KAZANZHY,
orcid.org/0000-0003-3924-9711
Doctor of Philosophy in Education, Docent,
Assistant Professor of the Primary Education Department
of the Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), kazanzhy.bogdana@gmail.com

PARTNERSHIP PEDAGOGICS APPLICATION IN BUILDING THE INDIVIDUAL EDUCATION TRAJECTORY OF FUTURE PRIMARY EDUCATION EXPERTS

The article is devoted to the actual problem of reforming education in Ukraine. An attempt to systematize the ways of preparing future specialists of elementary school for the construction of an individual educational trajectory of the child by means of partnership pedagogics is made. The tips for the future teacher of the New Ukrainian School on establishing “parents – teacher – students” partner relationships in identifying a personal path for the acquisition of education by the child are suggested. The article outlines the skills necessary for constructing an individual educational trajectory and describes the advantages of using a mixed type of educators learning activity.

Recent research shows that first of all creating partnerships between participants of the educational process requires the exclusion of authoritarianism and any teacher’s power manifestations over students. The teacher, along with his pupils and parents, must go together to a common goal. In this form of relationship, none of the participants should rule over others, and the authority of the teacher should be based solely on the students conviction of their mentors virtues and competence.

An individual approach to learning is an important task of any educational institution. One of the possible ways of realizing the tasks of this direction is the creation of individual educational trajectory which is a purposeful educational program that provides the learner with the position of the subject of choice, development, implementation of the educational standard in the realization of the teacher pedagogical support, self-determination and self-realization. An individual educational trajectory is orienting the existing plan. However it reflects the student’s special educational needs in a particular subject which cannot be satisfied during the classroom work.

In modern pedagogics, two terms are used. They are “individual educational trajectory” and “individual educational route”. These categories are considered as concrete and general, that is, the individual educational trajectory becomes concretized in the educational route.

Key-words: individual educational trajectory, partnership pedagogics, partner relationships, child’s outlook, self-realization, educational process.

Постановка проблеми. Динамічний соціально-економічний і технологічний розвиток сучасного суспільства обумовив потребу людей у новій, оновленій і сучасній інформації для їх

повноцінного життя і продуктивної професійної діяльності. Соціальне замовлення на підготовку фахівців, здатних мобільно і гнучко реагувати на нові віяння часу, сприяв переходу від усталеної

парадигми «Навчання на все життя» до «Навчання протягом усього життя». За таких вимог особливої актуальності набувають уміння самостійної навчальної діяльності і здатність вибудовувати індивідуальні траєкторії навчання. Ці вміння дозволять майбутнім фахівцям самостійно оволодіти новими знаннями, розвивати нові уміння після закінчення закладу вищої освіти.

Новий етап законодавчого і концептуального розвитку шкільної освіти зумовили суттєві зміни ролі початкової освіти. Початкова школа стала об'єктом оновлення освітнього процесу на засадах дитиноцентризму, партнерства, врахування життєвих потреб. На думку О. Я. Савченко, метою початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, компетентнісних і наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості (Савченко, 2018: 3-7).

Аналіз досліджень. Проблему визначення персонального шляху кожного учня в освіті у тісній співпраці з учнем і його батьками досліджують сучасні педагоги вищої школи, психологи та вчителі (О. Вишневський, Б. Вульф, К. І. Грабовська, Ю. В. Демчик, І. Є. Каньковський, Т. С. Кравчинська, А. Підмазко, А. А. Пуліна, Н. В. Тарапака, Д. М. Фабіанський, Л. Л. Хоружа, А. В. Хуторський, Г. С. Юзбашева). Проблему використання педагогіки партнерства у підготовці майбутніх фахівців Нової української школи вивчали О. Барабаш, О. О. Бондаренко, А. Бугайчук, О. Я. Савченко та ін.

Мета статті – аналіз теоретичних положень щодо побудови освітньої траєкторії дитини, приведення в систему досвіду організації партнерських стосунків «учитель – учні – батьки», окреслення шляхів підготовки майбутніх учителів початкової школи до побудови індивідуальної освітньої траєкторії дитини.

Виклад основного матеріалу. Широкі інформаційні можливості, нові вимоги суспільства, батьків, очікування сучасних дітей, які дуже відрізняються від попередніх поколінь, створюють для вчителів нову професійну ситуацію. Визначальними ознаками новизни є: варіативність умов здобуття учнями початкової освіти, які зумовлено широким діапазоном відмінностей дітей, реальним вибором програм і навчальна рисочка методичного забезпечення, різним освітнім середовищем. Нові смисли у меті початкової освіти мають вирівняти перекик від фронтальної роботи в бік посилення індивідуалізації.

Як зазначає О. Я. Савченко, слід пам'ятати, що кожна дитина неповторна, має від природи унікальні здібності, таланти та можливості. А місія школи – допомогти розкрити та розвинути ці здібності, таланти та можливості на підставі партнерства між учителем, учнем і батьками. Специфіка освітянської праці базується на тому, що вчителі постійно проектують прогнозований результат, орієнтуються на перспективу, адже виховують майбутнє держави (Савченко, 2018: 3–7).

Надзвичайно важливо, що Нова українська школа працює на засадах педагогіки партнерства, головними аспектами якої визначено: учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями і прагненнями, є добровільними і зацікавленими причасниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат; діалог і багатостороння комунікація між учнями, учителями і батьками змінить односторонню авторитарну комунікацію «учитель – учень». Школа має ініціювати нове, ґрунтовне залучення родини до побудови освітньої траєкторії дитини.

Освітянам здавна відомий так званий педагогічний трикутник: учитель, учні, батьки. Принаймні про користь застосування цієї схеми на практиці в школах наголошують скрізь: у наукових працях, у стінах педагогічних університетів, на шкільних педагогічних нарадах і семінарах. Чітка взаємодія усіх трьох сторін має забезпечити відповідальне ставлення до освітнього процесу як учнів, так і батьків, і вчителів. Щоб педагогіка партнерства в Новій українській школі справді запрацювала, варто визначити рівень залученості та сфери впливу батьків на освітній процес у школі (Барабаш, 2018: 3–7).

В Українському педагогічному словнику С. У. Гончаренка подано таке визначення даного терміну: «педагогіка співробітництва – це напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, спрямований на демократизацію й гуманізацію педагогічного процесу» (Гончаренко, 1997).

У процесі реалізації цього напрямку педагогіки спільна діяльність учителя і учнів повинна ґрунтуватися на взаєморозумінні та гуманізмі, на єдності їх інтересів та прагнень. Учитель має стати другом, сім'я – залучатися до побудови освітньої траєкторії дитини. Педагогіка партнерства визначає такий спосіб співпраці між педагогом і дитиною, який не залишає поза увагою різницю в їхньому життєвому досвіді, знаннях та вміннях, але при цьому передбачає безумовну рівність у праві на повагу, доброзичливе ставлення та взаємну вимогливість. Крім того партнерські стосунки між усіма учасниками

навчально-виховного процесу повинні будуватися на засадах толерантності.

До основних принципів педагогіки співробітництва належать:

- 1) повага до особистості;
- 2) доброзичливість та позитивне ставлення;
- 3) довіра у стосунках;
- 4) діалог – взаємодія – взаємоповага;
- 5) принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання всіх домовленостей);
- 6) розподілене лідерство (Концепція «Нова школа», 2016).

Дослідження останніх років доводять, що створення партнерських стосунків між учасниками освітнього процесу вимагають перш за все виключення авторитаризму та будь-яких проявів влади вчителя над учнями. Педагог разом із учнями та батьківським колективом повинні разом іти до спільної мети. При цьому у такій формі взаємовідносин ніхто із учасників не повинен панувати над іншими, а авторитет учителя повинен будуватися виключно на переконанні учнів у чеснотах та компетентності свого наставника (Бугайчук, 2018: 20-24).

Головними аспектами даного напрямку є:

– в підґрунті педагогіки партнерства знаходяться спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем та батьками;

– учні, батьки і вчителі об'єднуються спільними цілями і стають добровільними та зацікавленими причасниками, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат;

– школа повинна ініціювати нове, ґрунтовне залучення сім'ї у побудові освітньої траєкторії дитини;

– діалог та багатостороннє спілкування між батьками, учнями та вчителями замінить одностороннє авторитарне спілкування між учнями та вчителем.

Нова українська школа буде працювати на засадах особистісно-орієнтованої моделі освіти. У рамках даної моделі вчителі будуть максимально враховувати права кожної дитини, її здібності, інтереси та потреби, таким чином реалізуючи на практиці принцип дитиноцентризму (Концепція «Нова школа», 2016).

Сучасні наукові дослідження підтверджують, що результати навчання значно покращуються під час роботи за індивідуальними планами, окремими навчальними траєкторіями, у процесі індивідуальних дослідницьких проєктів молодших школярів.

Проектування сьогодні розглядається як важлива складова педагогічної діяльності тому, що саме за рахунок врахування психолого-педагогічних аспектів проектування вдається створити соціально-педагогічне середовище, в якому буде розкрито особистісний розвиток кожного учасника, будуть створені умови для творчої активності всіх членів колективу та їх індивідуального саморозвитку (Демчук).

Індивідуальний підхід до навчання – важливе завдання будь-якого закладу освіти, одним з можливих шляхів реалізації завдань даного напрямку є створення індивідуальних освітніх траєкторій, що є цілеспрямованою освітньою програмою, яка забезпечує учневі позиції суб'єкта вибору, розробки, реалізації освітнього стандарту у здійсненні вчителем педагогічної підтримки, самовизначення й самореалізації. Індивідуальна освітня траєкторія орієнтується на існуючий план, але відображає особливі освітні потреби учня в конкретному предметі, які не можуть бути задоволені в загально класній роботі.

Вибір не припускає дилеми між «робити» або «не робити», а припускає вибирати варіанти вивчення змісту, розмаїтість форм навчальних завдань і контролю, методів і прийомів навчання, які створюють освітній простір. Це можливість обирати найбільш особистісно значимі для учня завдання в даний час. Створення індивідуальної освітньої траєкторії дозволяє розширити рамки шкільного курсу й адаптувати їх для особистих потреб дитини, як обдарованої, так і тієї, що відстає від рівня стандарту.

Впровадження дистанційної освіти допомагає розв'язати багато проблем, що виникають у процесі побудови індивідуальної освітньої траєкторії учня, але натомість вчитель стикається зі складностями. Найсуттєвіша з них та, що діти молодшого шкільного віку практично непристосовані для самостійного навчання, яке здійснюється не в класі й відсторонене від емоційного компонента, педагогічного впливу і взаємодії з іншими учнями і вчителем. Під впливом цих факторів зникає навчальна мотивація, а, отже, і бажання вчитися. Значною мірою цих недоліків можна уникнути, використовуючи змішану форму навчання.

На думку О. О. Бондаренко, нині склалася ситуація, за якої дистанційне навчання протиставляється традиційному очному навчанню. Переваги і недоліки дистанційного навчання показано порівняно з традиційними. У результаті відбувається протиставлення цих двох форм навчання. Застосування змішаного навчання може стати одним із ключових засобів у розв'язанні існуючих проблем

індивідуалізації освітньої сфери. До переваг використання змішаного навчання можна віднести: збільшення кола учнів, яким стане доступна якісна освіта; зниження навантаження на вчителя; поліпшення якості навчання; забезпечення ефективних інструментів керування навчання; природне освоєння учнями сучасних засобів організації роботи, комунікації (Бондаренко, 2012: 14–17).

У сучасній педагогіці активно використовуються два терміни – «індивідуальна освітня траєкторія» та «індивідуальний освітній маршрут». Ці категорії розглядаються як конкретне і загальне, тобто індивідуальна освітня траєкторія набуває конкретизації в освітньому маршруті.

Індивідуальний освітній маршрут являє собою персональну програму формування молодшим школярем певної компетентності, що відповідатиме його віку та здібностям, інтересам, мотивації тощо.

Багато педагогів визначає індивідуальну освітню траєкторію як цілеспрямовану освітню програму, що забезпечує учню позиції суб'єкту вибору, інші – вважають, що це набір конкретних дидактичних і методичних засобів, що забезпечують розвиток учня, який ґрунтується на його індивідуальних та вікових особливостях (Каньковський, 2013: 62–65).

На думку Н. В. Тарапаки, індивідуальна освітня траєкторія – це персональний шлях реалізації особистісного потенціалу кожного учня в освіті. У тісній співпраці з учнем та його батьками кваліфікований вчитель повинен визначити основні здібності, нахили, таланти дитини. І лише з урахуванням побажань школяра, скласти особливий індивідуальний план дитини (Тарапака, 2010: 4–8).

Індивідуальна освітня траєкторія реалізується через складання індивідуальної освітньої програми, яка є її технологічним забезпеченням, а технологія проектування ІОТ виступає її засобом втілення. Структура програми досить складна і має такі компоненти:

- цільовий (передбачає постановку цілей і провідних напрямків в області одержання освіти);
- змістовий (передбачає реалізацію у рамках конкретної освітньої програми змісту освіти);
- технологічний (технології, методи, методики, що використовуються у процесі);
- діагностичний (система діагностичного супроводу);
- організаційно-педагогічний;
- результативний (опис очікуваних від реалізації результатів).

Суб'єктами проектування виступають учень і вчитель. При чому образ учителя – збірний, тому що учень виступає в таких парах: учень – класний

керівник, учень – учитель-предметник, учень – психолог (Тарапака, 2010: 4–8).

У загальному вигляді індивідуальна освітня траєкторія має такі структурні компоненти: мета і завдання навчання, навчальний план, спецкурси, факультативи, індивідуальні консультації, вибір додаткових освітніх ресурсів, що надаються установами освіти конкретного міста, форми і методи вивчення начального матеріалу, творчі, дослідницькі роботи, проекти, освітні результати, форми перевірки.

У процесі розробки індивідуальної освітньої траєкторії особливе місце відводиться батькам, які зможуть вносити певні корективи після попереднього обговорення ІОТ дитини. Під час обговорення індивідуальної освітньої траєкторії батькам надається можливість консультуватися з класним керівником, шкільним психологом та адміністрацією навчального закладу. Саме тому формуванню стосунків співпраці та взаємодопомоги між школою та сім'єю приділяється так багато уваги.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу з даної теми та дослідивши сучасні підходи до організації навчально-виховного процесу, ми з'ясували, що існує кілька практичних кроків до встановлення системи педагогічного супроводу руху учнів за індивідуальними освітніми траєкторіями:

- введення в систему освіти посади вихователя-наставника (тьютора) та організація роботи їх методичних об'єднань;
- створення належних умов для надання можливості брати участь у різноманітних проєктах, літніх програмах та програмах партнерства з іншими закладами освіти;
- цілеспрямована підготовка майбутніх учителів у вищому навчальному закладі до означеного виду педагогічної діяльності.

Індивідуальна освітня траєкторія – це персональний шлях реалізації особистісного потенціалу кожного студента в освіті. Під особистісним потенціалом студента тут розуміється сукупність його здібностей: пізнавальних, творчих, комунікативних. Процес виявлення, реалізації і розвитку цих здібностей студентів відбувається в ході освітнього руху студентів по індивідуальних траєкторіях. Будь-який студент здатний знайти, створити або запропонувати свій варіант рішення будь-якої задачі, що відноситься до власного навчання. Студент зможе просуватися по індивідуальній траєкторії у тому випадку, якщо йому будуть представлені наступні можливості: вибирати оптимальні форми і темпи навчання; застосовувати ті способи навчання, які

найбільш відповідають його індивідуальним особливостям; рефлексивно усвідомлювати отримані результати, здійснювати оцінку і коригування своєї діяльності (Коростіянець, 2013, 52–61).

Траєкторія – слід від руху. Програма – її план. При складанні індивідуальної освітньої траєкторії:

- викладач створює студентів можливість для вибору, виступаючи, як консультант і радник. На занятті викладач враховує індивідуальні інтереси студентів; особливості навчальної діяльності; види навчального заняття, яким віддаються переваги; способи роботи з навчальним матеріалом; особливості засвоєння навчального матеріалу; види навчальної діяльності;

- для студента при складанні індивідуальної траєкторії найважливіше – оцінити свої можливості, здібності, перспективи, інтереси, зусилля, які він припускає прикласти для вивчення того або іншого матеріалу або щоб добитися запланованого результату.

Студенти напряму «Початкова освіта» в результаті засвоєння освітньої програми повинні сформулювати низку загальнокультурних і професійних компетенцій, зазначених у державному стандарті.

Вміння, що необхідні для побудови індивідуальної траєкторії освіти:

- самостійно визначати цілі свого навчання, ставити і формулювати для себе нові завдання в навчанні і пізнавальній діяльності, розвивати мотиви та інтереси своєї пізнавальної діяльності;

- самостійно планувати шляхи досягнення цілей, зокрема альтернативні, свідомо обирати найбільш ефективні способи вирішення навчальних і пізнавальних задач;

- співвідносити свої дії з результатами, що плануються, коректувати свої дії;

- оцінювати правильність виконання навчальної задачі, особисті можливості її вирішення;

- оволодівати основами самоконтролю, самооцінки, прийняття рішення;

- організувати навчальне співробітництво з педагогом і одногрупниками; працювати індивідуально і в групі; знаходити загальні рішення і розв'язувати конфлікти на основі обумовлення позицій і врахування інтересів; формулювати, аргументувати і відстоювати свою думку.

Результати руху по освітній траєкторії можна перевіряти, орієнтуючись на створений студентами продукт; отримані знання, які реалізуються в уміннях оперувати ними в стандартній або творчій ситуації, відмічаючи формування різного виду умінь – розумових, комунікативних, пізнавальних і так далі. Крім того, потрібний постійний зворотний зв'язок, що дозволяє не лише коригувати рух студента по траєкторіях (а іноді і саму траєкторію), але і оцінювати його просування.

Сам студент вибирає або разом з викладачем обмірковує способи, види діяльності, форми контролю, тобто програмує свою освітню діяльність.

В результаті індивідуального освітнього руху кожен студент пропонує ідеї, розробляє моделі, конструє моделі у зв'язку з матеріалом, що вивчається. Цього вимагає принцип продуктивності навчання – провідний принцип особистісно зорієнтованого навчання.

Висновки. Побудова індивідуальної освітньої траєкторії у навчальній діяльності майбутніх учителів засобами педагогіки співробітництва – це суттєвий внесок у підготовку сучасного вмотивованого фахівця Нової української школи. Цей напрямок науково-дослідницької діяльності взаємозбагачує викладача вищої педагогічної школи та її випускників, розкриває перспективи для формування майстрів педагогічної справи.

Подальшого дослідження потребує кваліфікована підготовка майбутніх фахівців початкової школи до побудови освітньої траєкторії дитини засобами педагогіки партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш О. Педагогіка партнерства – сучасний тип взаємодії між учасниками освітнього процесу. *Учитель початкової школи*. 2018. С. 3–7.
2. Бондаренко О. О. Інформаційний супровід проектування і реалізації індивідуальної освітньої траєкторії учнів. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. № 4. 2012. С. 14–17.
3. Бугайчук А. Вічний трикутник. Як взаємодіють учителі, батьки, учні. *Директор школи*. № 21–22 (837–838). 2018. С. 20–24.
4. Демчук Ю. В. Індивідуальна освітня траєкторія як фактор професійного самовизначення обдарованих учнів. URL: http://ndcsoippro.at.ua/_fr/0/Demchuk.pdf.
5. Каньковський І. Є. Індивідуальні освітні траєкторії як необхідність сучасного процесу професійної підготовки фахівця. *Професійна освіта: проблеми і перспективи*. 2013. Вип. 4. С. 62–65.
6. Концепція «Нова школа. Простір освітніх можливостей». URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/>.
7. Коростіянець Т. П. Індивідуальна освітня траєкторія – освітня програма студента. *Збірник наукових праць. Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка*, 2013. С. 52–61.
8. Савченко О. Я. Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи. *Рідна школа*. № 1–2. 2018. С. 3–7.

9. Тарапака Н. В. Взаємодія вчителя й учня в навчально-виховному процесі. *Управління школою*. 2010. № 16. С. 4–8.
10. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.

REFERENCES

1. Barabash O. Pedagogika partnerstva – suchasnyi typ vzaiemodii mizh uchasykamy osvithoiho protsesu [Partnership pedagogics – a modern type of interaction between educational process participants]. *Primary school teacher*, 2018, pp. 3–7 [in Ukrainian].
2. Bondarenko O. O. Informatsiinyi suprovid proektuvannia i realizatsii indyvidual'noi osvithoi traiektorii [Information support of individual educational trajectory designing and realization]. *Computer at school and in a family*, 2012, Nr 4, pp. 14–17 [in Ukrainian].
3. Buhaichuk A. Vichnyi trykutnyk. Yak vzaiemodiiut' vchyteli, bat'ky, uchni [The eternal triangle. The way of teachers, parents and students' interaction]. *Schools principle*, 2018, № 21–22(837–838), pp. 20–24 [in Ukrainian].
4. Demchuk Yu. V. Indyvidual'na osvithna traiektoriia yak factor samostiinoho samovyznachennia obdarovanykh uchniv [Individual educational trajectory as a factor of gifted students' self-determination]. http://ndcsoippo.at.ua/_fr/0/Demchuk.pdf [in Ukrainian].
5. Kan'kovs'kyi I. Ye. Indyvidual'ni osvithni traiektorii yak neobkhdnist' suchasnoho procesu profesiinoi pidhotovky fakhivtsia [Individual educational trajectory as the necessity of a modern process of expert's professional training]. *Professional education: problems and perspectives*, 2013, Іе 4, pp. 62–65 [in Ukrainian].
6. Kontseptsia Nova shkola. Prostir osvithnikn mozhlyvostei [The conception New School. Educational possibilities space]. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/> [in Ukrainian].
7. Korostiianets' T. P. Indyvidual'na osvithna traiektoriia – osvithna prohrama studenta [Individual educational trajectory – student's educational programme]. *Collected scientific works*, 2013, pp. 52–61 [in Ukrainian].
8. Savchenko O. Ya. Pochatkova osvita v konteksti ideii Novoi ukrains'koi shkoly [Primary education in the context of the New Ukrainian School]. *Native School*, 2018, № 1–2, pp. 3–7 [in Ukrainian].
9. Tarapaka N. V. Vzaiemodii vchytelia i uchnia v navchal'no-vykhovnomu procesi [Teacher's and student's interaction in the educational process]. *School management*, 2010, № 16, pp. 4–8 [in Ukrainian].
10. Honcharenko S. U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Lybid', 1997, 375 p. [in Ukrainian].